

**ПРОБЛЕМА ЄДНОСТІ “КОДУ” ЗНАРЯДЬ ПРАЦІ ТА ЛОГІКИ МИСЛЕННЯ
У СУЧАСНОМУ ТЕХНІЧНОМУ ПРОГРЕСІ**

Шкепу М.О., д-р філос. наук, проф.
(Національний авіаційний університет)

В статье рассматриваются современные противоречия развития орудий труда и логики развития человеческого мышления. На основе противопоставления классических и современных измерений таких противоречий, а также на критическом анализе концепции “плоского мира” Т.Фридмана, обосновываются необходимые направления их разрешения.

The article deals with the contemporary contra posing of the labor tools development and the logic of development of human thought. The necessity to solve such a contradiction is approved on the basis of making opposite its classic and contemporary dimensions. In this respect the author also analyzes T. Freedman’s conception of the “Flat World”.

В 2006 році вийшла книга американського журналіста і політолога Т.Фрідмана “Плоский світ” [1], у якій вперше здійснений аналіз кардинальних змін сучасної історії, які наступили після 1996 року у зв’язку з феноменом Інтернету. Поруч із цікавими узагальненнями автора (про які буде говоритися нижче) щодо інтенсивності взаємообумовлень інформаційних технологій і неочікуваних змін у структурі виробничих сил “глобалізованої” історії, у монографії залишається нерозкритою проблема глибинних підстав нового відчуження людини зі знаряддями праці – технікою і технологією як єдиної системи виробництва не тільки матеріальних умов життя, але й системи суспільних відносин і сукупності сутнісних сил людини. На жаль, відсутність розуміння такої проблеми починається не з Т.Фрідмана, а є характерною для сучасної філософії взагалі і “філософії техніки” зокрема. Таким чином, завданням цієї статті є актуалізація суттєвої для розв’язання фундаментальних суперечностей історичного процесу про-

блеми діалектичної єдності розвитку продуктивних сил і сутнісних сил людини.

Незважаючи на те, що у радянській філософії був закладений фундамент для розуміння сутнісної єдності логіки розвитку продуктивних сил і сутнісних здібностей людини, такі дослідження залишилися “напрямок”, теоретичні і практичні висновки якого забуті і, враховуючи деградацію у функціоналізм і позитивізм сучасної історії, можливо, не скоро будуть втілені у суспільне життя. Але нерозв’язаність поставлених проблем не усуває, а поглиблює їх. Досягнення минулих досліджень були можливими за рахунок того, що їх автори методологічно спиралися на обґрунтоване Марксом положення про те, що “...історія промисловості і виникле предметне буття промисловості є розгорнутою книгою людських сутнісних сил, чуттєво посталою перед нами людською психологією” [2, С.114]. Таким чином стали можливими висновки Г.Батищева щодо сутнісної протилежності знаряддевого простору історії і діяльнісного розвитку сутності людини [3], обґрунто-

вані матеріально-практичні засади розпредметнення історичного розвитку матеріального виробництва у саморозвиток людини В.Босенком [4], показані опосередковуючі ланки всезагальних форм знаряддевої і теоретичної діяльності людства у сходженні розвитку від абстрактного до конкретного Е.Ільєнковим [5], виведена логіка взаємообумовлення технічного розвитку світової культури і генезис чуттєвості А.Канарським [6], показана динаміка технологічного розвитку і відповідних йому змін у обсязі самоідентифікації людини в соціумі В.Князевим [7], виведені вузлові моменти трансформації технологічного розвитку на культуру людини М.Тарасенком [8] та інше.

Відчужені суперечності технічного простору і сутності людини були і залишаються предметом рефлексії західних дослідників [9; 10; 11], але навіть у системному дослідженні Ф.Уебстера [10] не можна знайти висновки щодо фундаментальних причин втрати субстанційної сутності знарядь праці і можливості їх усунення. Як наслідок, досліджуючи метатехнічні проблеми моральної кризи Японії, Т.Імамачі робить безутішний, цілком відповідний відчуженому технологічному розвитку постмодерністської доби висновок про фактичну деонтологізацію історії через втрату людяно прогресуючої сутності техніки: “Смерть як принцип танатологічно розглянутої дійсності, є, без сумніву, кінець життя як якоїсь феноменальності, і багатьма філософами цим позначається межа буття. Тепер межа буття – це або початок “Ніщо”, або початок Того, що “По той бік буття”. Останнє є більш ніж “дійсно існуюче” і це ім'я Бога другої половини нашого тисячоліття. Так на місці онтології і на противагу нігілології вводиться метафізика як деонтологія, як супраонтологія, або, у більш придатній термінології, метонтологія як гіперонтологія. Так, знаходячись між нігілологією і гіперонтологією, традиційна онтологія шкодує про свою колишню непереконливість і недостатність. Залишивши онтологію, метафізично перетворюється тепер у

нігілологію, або в метонтологію” [12, С.75]. Отже, моральна, соціальна, культурна “деонтологізація” історії провокується не постмодерном, а сам постмодерн виступає суцільною деформацією картини сучасного світу у його історичному наявному бутті. “Ключем” її є руйнація сутнісного зв'язку знаряддевого коду людської діяльності та необхідної спрямованості останньої на саморозвиток сутнісних сил людини.

Особливої гостроти названа проблема набуває саме з розвитком інформаційних технологій, оскільки такі їх особливості як: удавана самостійність від традиційного виробничого процесу; залежне від такої самостійності своєрідне випередження ідеальним (моделювання) матеріального (світу як об'єкту моделювання); співіснування у “глобалізованій” (своєрідно інтегрованої сучасним характером імперіалізму) історії технологій з усіма способами виробництва – від найпримітивніших, до індустріально-розвинених, і також з унікальними феноменами зруйнованих економік колишніх соціалістичних країн, коли високий рівень знаряддево-виробничої свідомості суспільства регресує у натуральне, або спекулятивно-товарне виробництво, провокують ситуацію не тільки своєрідної міфологізації інформаційних технологій, не тільки унеможливлення їх розпредметнення в просторі сутнісних сил людини, але й автоматичного зведення їх у статус певної абстракції, що не підлягає такому розпредметненню. Такі перспективи чітко прослідковуються у творі Т.Фрідмана.

Автор дослідження виводить десять факторів “плоского світу”: 1) зникнення інформаційних, політичних, ідеологічних і робочих функціональних кордонів, які виникли після падіння берлінського муру та виникнення Інтернету; 2) вихід на світовий ринок “нетскейпу” і нової хвилі інноваційних процесів у соціально-функціональних технологіях; 3) виникнення спеціалізованих програмних забезпечень як моменту народження і створення єдиної платформи плоского світу; 4) феномен “відкритого коду” як еволю-

ція глобалізованого співробітництва; 5) феномен аутсорсингу як нової ситуації розподілення робочих функцій по світу і виходу на світовий ринок Індії як країни кращих програмістів; 6) феномен оффшорингу, що відображає міграцію капіталістичного виробництва і супроводжується зміною промислового статусу сучасного Китаю; 7) феномен сапплі-чейнінгу як способу співвідношення ефективності й доцільності виробництва й менеджменту у вигляді японського стилю взаємозв'язку і взаємообумовлення; 8) феномен інсорсингу як форми критерію ефективності логістики; 9) феномен *ін-формування* (Т.Фрідман) як форми найефективнішого працевлаштування (за рівнем потреб, можливостей і спроможностей) інтелектуальної робочої сили в системі світового попиту на неї; 10) феномен стероїдів як цифрових, мобільних, персональних, віртуальних, провідною функцію яких є максимально оперативне використання досягнень світового інтелекту для ефективного вирішення безпосередніх задач наукового й практичного напрямку. Усі ці десять факторів Фрідман класифікує як такі, що зумовлюють і супроводжують процес “вирівнювання сучасного світу”.

Висновки дослідження Т.Фрідмана спрямовані виключно на прагматичну ефективність спеціалістів у сучасному світовому виробництві і не тільки не передбачають вирішення соціальних проблем, але й визнають такі як фактор, що супроводжує інформаційну добу. У цьому аспекті бачення Фрідманом “плоского світу” не є інноваційним щодо його перспектив, адже нерозв'язані соціальні проблеми врешті решт провокують ситуацію суспільної кризи. І все ж, незважаючи на наведений у монографії багатий і цікавий матеріал, є підстави стверджувати, що Фрідман розглядає “плоский світ” у площині обмеженого розуміння фундаментальних проблем сучасної історії – представлена картина у цілому консервує інфор-

маційні технології у межах відношення до продуктивних сил як до сталої прагматично *функціональної* системи. В аспекті максимального використання такого прагматизму західна система досягла вершин, але в аспекті розв'язання її внутрішніх суперечностей таке досягнення не тільки поглиблює останні, але й поширює їх на світ у цілому – консервація системи суспільних відносин у даному випадку забезпечує лише міграцію таких проблем.

Але повернемося до безпосереднього завдання статті. Для виведення засад розв'язання проблеми представляється необхідним повернутися до абеткової істини сутності знаряддя праці. Вона аж ніяк не зводиться до того, що завжди визначалося у підручниках з філософії (тема “Матеріальне виробництво”) або політичної економії як “те, за допомогою чого здійснюється процес виробництва”. З точки зору функціоналізму таке визначення є вірним, але, повторимо, функціоналізм у кращому випадку розкриває лише одну з ознак речей, але не їх сутність. Як “розгорнута книга людських сутнісних сил” знаряддя праці (увесь технічний арсенал людства) є втіленням рівня розвитку практичних і теоретичних здібностей людства і у власному (несамостійному, залежному від розвитку таких здібностей) являють собою квінтесенцію і критерій розвитку перших. Отже, знаряддя праці є кодом єдності матеріального (практичного) й ідеального (теоретичного) розвитку не виробництва як такого, а виробництва, що необхідно доводити до самовиробництва саме таких сутнісних сил людини. Отже, і кінцевою метою виробництва виступає не його матеріальний результат у вигляді предметів споживання (від існування до культури), а виробництво розвитку таких здібностей. Матеріальні продукти такого виробництва є суттєвим необхідним і опосередкованим фактором, моментом, підставою розвитку сутнісних сил людини і суспільства у цілому. Суттєвим, оскільки відчуження результатів матеріального ви-

робництва від виробника, як відомо, такий розвиток забезпечити не можуть.

Таким чином, подальший розвиток продуктивних сил передбачає розпредметнення їх минулого розвитку, перевтілення їх коду у логіку мислення і діяльності кожної людини. А це може бути можливим не тільки за певних форм суспільної співдіяльності, але й за умов певного типу суспільних відносин, які уможливають таке розпредметнення. Незважаючи на абетковість таких положень, вважаю за необхідне їх конкретизувати. Праця зробила людину людиною (поки що не у розумінні людяності, а у розумінні розумної істоти) завдяки тому і з того моменту, коли людина (точніше – людський колектив) дійшов до моменту “вироблення” такої реальної абстракції як знаряддя праці. Воно стало першою *матеріально відтвореною* абстракцією, оскільки було створено не для безпосереднього споживання і одночасно виступало матеріалізацією колективного практичного досвіду. У той же час, знаряддя праці у його первісному значенні було тією “фігурою логіки”, яка, за висновком В.Леніна, постала результатом практики, що “мільярди разів повторювалася” як колективна дія. Синкретизм, недиференційованість безпосередньої колективності суспільної практики первісного ладу у сукупності з суспільною власністю на засоби виробництва і забезпечували ту нерозвинену універсальну форму сутнісного розпредметнення продуктивних сил (знарядя праці у єдності з предметом праці та людиною як її суб’єктом) у цілому. Отже, забезпечували безпосередню єдність коду знаряддевого розвитку суспільства з формами і логікою мислення.

Ці положення мають значення для розуміння того, що суспільний поділ праці в історії людства зумовив не тільки її диференціацію, але й диференціацію пізнання (системи наук і кожної науки зокрема), що призвело врешті рещт до втрати сутнісної основи матеріального виробництва. Як наслідок, універсальність продуктивних сил, яка була досягнута при класичному капіталізмі, не тільки всту-

пила у антиномічну суперечність з вузькою (зовнішньою і внутрішньою) спеціалізацією форм діяльності, але завдяки останньої знищила єдино можливі форми розпредметнення універсального культурного змісту знарядя праці, техніки у цілому. А такими формами є нові форми колективності, які, як послідовно і переконливо обґрунтував Маркс, пов’язанні зі здійсненням феномену політехнізму як подолання вузько спеціалізованого обслуговування робітником машини, адже “...переміна праці прокладає собі шлях як неподоланий, природний закон і зі сліпою силою природного закону”, але у межах відчуженої праці вона консервує розщеплену людину/робітника, який тільки в системі з іншими такими ж робітниками являється “сукупним *комбінованим* робітником /.../ і певною мірою є всюдисущим” [13, С.498]. І хоча “...крупна промисловість своїми катастрофами робить питанням життя і смерті визнання переміни праці, а тому і більшої багатосторонності робітників” [там само, С.498-499], це не забезпечує їх всебічного розвитку, а ще більше поглиблює розщеплення людини і відтворення у її діяльності найнижчої форми матеріального руху – механічної.

Окрім того, що “одноманітність праці ослаблює напруженість уваги та підйом життєвої енергії, оскільки позбавляє робітника того відпочинку і збудження, які створюються фактом переміни роду діяльності” [там само, С.353], такий “професійний кретинізм” породжує ситуацію, коли універсальність продуктивних сил у відчуженій системі виробничих відносин вступає у несумісне співіснування з обмеженим типом мислення, або з його знищенням. У просторі сучасного універсальності технічного прогресу таке мислення і породжує не тільки “одномірну людину” (Маркузе), людину, що перебуває у “символічному обміні” як в смерті (Бодрійар), не тільки симулятивно комунікуючу людину (Хабермас), не тільки людину, яка прагне перетворити музей на офіс (Нейсбіт), але людину, яка провокує своїм мисленням апокаліпсис у вигляді техноген-

них, екологічних та інших катастроф, справжнє ім'я яких – катастрофа історії.

Одночасно така катастрофа провокується науковим мисленням, яке також законсервувалося у функціональному розумінні знарядь праці і тому неадекватно їх розпредметнює. Йдеться у першу чергу про ідеальні знаряддя праці – про універсальні категорії і закони розвитку, які є сутнісним аналогом матеріальних продуктивних сил. Інформаційні технології несутісні з диференціацією наук і вони об'єктивно зумовлюють інтеграцію останніх. Але суб'єктивно наукове товариство поки що не є готовим до інтегрованого мислення кожного науковця. Крона “древа пізнання” розгалужена на могутню систему “гілочок”, наслідком чого є те, що окремих спеціалістів рідко утримує в голові хоча б до “сьомого коліна” походження своєї спеціалізації. Порушена логіка співвідношення ідеальних форм всезагального навіть у просторі форм суспільної свідомості. “Древо пізнання” вже не плодоносить, його корені і гілки розкидані шквалом історичних “парадигм”. У такому разі усвідомлення необхідності інтегрованого мислення постає у кращому випадку як “міждисциплінарне дослідження” (нібито існує щось *між дисциплінами*), тобто якимось формальним поєднанням знань з різних галузей. У кращому випадку такі дослідження спираються більше на стихійність і вольове прагнення, аніж на методологічну спроможність їх фундаментального здійснення. Тим більше, що філософія як суб'єктносій такої методології сьогодні є ще менш переконливою, оскільки й сама розгубила власні методологічні основи. Але автоматизовані системи потребують робітника-інтелектуала і інтелектуала-робітника, що не може не вимагати подолання цієї прогалини між вузькою спеціалізацією не тільки окремих форм матеріальної і наукової діяльності, але й сутнісного розриву між цими двома визначальними формами діяльності людст-

ва взагалі. Саме за таких умов можливе досягнення адекватного співпадання універсальних продуктивних сил, універсального “предмету” (вже об'єкту праці, оскільки “предметом” виробництва безпосередньо стає історія) і “робочої сили”, а точніше – суб'єкту історії.

Але такі принципи зміни у “структурі” “продуктивних сил” і “виробничих відносин” історії вимагає кардинальної зміни основи історичного розвитку, для того, щоб такий став можливим. Тобто, інформаційна ера потребує універсальної основи, яка на рівні політичної економії виражається універсальною формою власності на ці засоби виробництва. Переконливими представляються висновки російського ученого Ю.Затуливетера: “У чому причина такої диспропорції (між попитом та пропозицією – М.Ш.)? Насамперед, у консервативності технологій програмування. У моделі послідовного рахунка відкритий парадоксальний феномен. У фон Неймана пам'ять лінійна, тобто має один вимір, у той час, як користувачі є багатомірними. Мета програмування – укласти багатомірне різноманіття структур навколишнього світу в прокрустове ложе одного виміру. Технології програмування спрямовані на полегшення цього в умовах реального машинного середовища. На практиці проблема “лінійного прокрустова ложа” збільшується. У технічних реалізаціях модель фон Неймана неминує розщеплюється. Під розщепленням розуміється забезпечення одночасного доступу до декількох областей пам'яті. Це обумовлено необхідністю враховувати й переборювати обмеження обсягів і швидкодії пристроїв, що запам'ятовують. З розщепленням пам'яті привноситься паралелізм дій, що збільшує продуктивність комп'ютерів, але різко ускладнює архітектурні рішення. При цьому росте число ступенів свободи і прогресивно нарастають труднощі керування машинним рахунком. На програмі-

ста додатково лягають проблеми упакування багатомірних структур даних і програм у відрізки пам'яті обмеженої довжини, а також ув'язування динаміки рівнобіжних обчислювальних процесів" /.../ "Епоха домінування моделі послідовного рахунка – найпростішої схеми машинного рахунку – завершується. Просторова, функціонально більш могутня єдина модель йде на зміну більш простій моделі послідовного рахунку. Вона повинна стати науковою основою й гарантом "безкровного" переходу до єдиного інформаційного простору /.../ Однак по мірі вичерпання природних ресурсів та розвитку інфраструктури прогресивне значення приватної власності буде зменшуватися. Історичні можливості приватної власності обмежені. Сьогодні виразно бачити їх границі. /.../ Можливо, саме комп'ютерний світ готується зробити історично незворотний крок до соціалізму, який дотепер вислизав" [14, С.93-95, 98-99].

Отже, хочеться того чи ні, розуміється це чи ні, але перехід історичного розвитку на принципово нову основу, яка б уможливила подолання перерахованих вище антиномій інформаційних технологій і світу приватної власності, є основною умовою можливості такого розвитку. Цікаво, що представник Римського клубу Б. Шнейдер утверджує саме цю думку: "...я вважаю, що ХХІ століття почалося в 1917 році в Росії. А ХХ століття почалося в 1789 році з Французьких революцій" [15, С.30]. Вседоступність продуктивних сил як умови їх включення у нові форми колективної діяльності (і самодіяльності) є умовою подолання їх функціональності і повернення їх культурного обсягу у сутнісний зміст саморозвитку людини. Отже, усупільнення продуктивних сил є умовою усупільнення людини, подоланням дуалізму її сутності та способу існування, олюдненої чуттєвості і способу мислення. Але усупільнення продуктивних сил в принципі означає усупільнення природи, зведення її з якості матеріалу продуктивних сил до її totoжності з сутністю людини. Саме тому "практична універсальність людини про-

являється саме у тій універсальності, яка усю природу перетворює на її *неорганічне* тіло, оскільки вона слугує, по-перше, безпосереднім життєвим засобом для людини, а по-друге, матеріалом, предметом і знаряддям життєдіяльності" [2, С.92]. Колишнє панування *природного* змісту суспільної практики і виробництва з необхідністю вимагає перетворення на *супільний* зміст подальшого розвитку природи (вже у розумінні нової космогонічної картини світу) суспільної практики.

Як бачимо, розвиток продуктивних сил зберігає в собі totoжність логіки науки й логіки історії і вимагає їхньої діалектично суперечливої totoжності особливо гостро у просторі інформаційних технологій. Разом з тим, подальше поглиблення кризи історії, приховане згортання системи світового виробництва, яке унаочнюється загостренням соціальних, міжнаціональних, ідеологічних, політико-економічних та інших конфліктів і деформація будь-яких об'єктивних закономірностей, не тільки викинули цю проблему зі сфери теорії і політичної практики, але й створили ситуацію штучного переміни "середовища" технічного розвитку зі сфери виробництва у сферу ідеології. Це, звичайно, явище, яке розуміється багатьма, але природа цього явища більш проблемна, аніж здається на перший погляд. З одного боку, виникає ситуація редукування людини зі сфери безпосередньо матеріального виробництва або функціонування її у такому його типі, коли не може йтися про необхідність таких колективних форм діяльності, які б забезпечували розпредметнення теоретичної й практичної культури історичного розвитку, що втілені у знаряддях праці. З іншого боку, з суб'єкта перелічених вище вимог належних до входження у інформаційну еру і *дійсну* (у єдності сутності та існування) історію, людина трансформується на об'єкт маніпулятивних інформаційних технологій, що, при її сучасних потребах і розумінні (точніше – нерозумінні) сутності процесів, які відбуваються, прирікають соціум на колапс.

Що може бути ключовим моментом у вирішенні таких завдань за реальних суспільних умов? Таким моментом залишається

система освіти. Але вузька спеціалізація і обмежена прагматизація останньої стала безперспективною світовою проблемою. Тим не менш, у вирішенні проблеми ефективної підготовки спеціалістів, сучасна освіта не може абстрагуватися від об'єктивної логіки системних змін у виробництві інформаційної доби, оскільки остання, особливо з виникненням Інтернету, дійсно виходить за межі державної локалізованості і інтенсивно функціонує лише як світова система. В означеній Т.Фридманом функціональній системі ціннісних координат Інтернету конкурентна спроможність спеціалістів на світовому ринку попиту інтелектуальної робочої сили є можливою за умов її відповідності трьом вимогам: 1) досягнення рівня підготовки індійських програмістів (яка, до речі, стала можливою в далеко не багатій державі); 2) досягнення ефекту працелюбності й вимогливості до себе на гатунок китайських спеціалістів; 3) досягнення рівня політехнізації освіти й менеджменту на кшталт японської організації оволодіння окремим спеціалістом усіма циклами виробництва і побудованого на такий всебічний "спеціалізації" універсального типу самоврядування; 4) оволодінням інформаційною технікою на рівні інноваційного, а не механічного споживання. Але перелічені досягнення Індії, Китаю, Японії у спрямованості системи освіти на відповідні потреби прогресивних технологій аж ніяк не демонструють вирішення означеної у завданні цієї статті проблеми – спрямованість освітньої політики на формування спеціалістів вузької кваліфікації не досягає формування людини з універсальним мисленням. Інша справа, що багато чого з освітніх систем перелічених країн необхідно реалізувати. Наприклад, подолання формалізації навчального процесу у Китаї, який спрямований на розуміння, а не на запам'ятовування інформації, хоча й обмежений, але здійснюваний політехнізм у Японії, орієнтація Індії на максимальну результативність навчального процесу, яка досягається через його індивідуалізацію і

втілення різноманітності методичних форм. Але головним завданням залишається формування такого способу мислення, який спроможний мислити логіку розвитку продуктивних сил в основі логіки розвитку історичного процесу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Фридман Т. Плоский мир. – М.: АСТ, 2006. – 501 с.
2. Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – 2-ге вид. – Т.42.
3. Батищев Г.С. Деятельностная сущность человека как философский принцип // Проблема человека в современной философии. – М.: Наука, 1969. – С.73-144.
4. Босенко В.А. Актуальные вопросы диалектического материализма. – К.: Вища школа, 1983. – 176 с.
5. Вазюлин В.А. Логика истории. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 327 с.
6. Ильенков Э.В. Диалектика абстрактного и конкретного в научно-теоретическом мышлении. – М.: РОССПЭН, 1997. – 462 с.
7. Канарский А.С. Диалектика эстетического процесса: генезис чувственной культуры. – К.: Вища школа, 1982. – 192 с.
8. Князев В.Н. Человек и технология (социально-философский аспект). – К.: Наукова думка, 1990. – 175 с.
9. Тарасенко Н.Ф. Природа, технология, культура: философско-мировоззренческий аспект. – К.: Наукова думка, 1985. – 254 с.
10. Новая технократическая волна на Западе. – М.: Прогресс, 1986. – 446 с.
11. Уэбстер Ф. Теории информационного общества. – М.: Аспект-Пресс, 2004. – 396 с.
12. Иямичи Т. Моральный кризис и метатехнические проблемы // Вопросы философии. – 1995. – № 3. – С.74-82.
13. Маркс К. Капитал // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – 2-е изд. – Т.23.
14. Затуливетер Ю. Компьютерная революция в социальной перспективе // Альтернативы. – 1996/97. – № 4. – С.84-100.
15. Шнейдер Б. Глобальная революция // Свободная мысль – 1993. – № 9. – С.8-18.